

на Україну і в Берлін в 1918-1919 гг. // *Донская летопись. – Белград, 1924. – № 3.*; *Лейхтенбергский Г. Как началась "Южная Армия" // Архив русской революции. – Т. VIII. – Берлин, 1923.*
 19. Митурин Д. *Гражданская война: белые и красные. – М. – Спб., 2004.*

Р.Я. Пиріг

ЗЕМЕЛЬНА РЕФОРМА ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО: НІМЕЦЬКИЙ ВПЛИВ

Одна з вимог німецької сторони напередодні перевороту до майбутнього гетьмана стосувалася земельної реформи: "Аграрна проблема розв'язується на основі принципу приватної власності. Селянам слід вносити плату за землю, яка опинилася в їхній власності. Доки не встановлені в законодавчому порядку обмеження на розміри маєтків, зберігаються великі приватні господарства" [1, 160].

П. Скоропадський у своїх спогадах серед пунктів німецького "проекту угоди зі мною" (а фактично ультимативних вимог) цього положення не називає. Очевидно тому, що така позиція німців збігалася з його власною уявою про майбутню земельну реформу [2, 148].

У зв'язку з загостреною реакцією лівих фракцій на державний переворот в Україні, віце-канцлер Пайер на засіданні рейхстагу 4 травня від імені уряду запевнив депутатів, що зміна влади чисто внутрішньо-українська справа, до якої німецьке командування непричетне. А новий режим залишається вірним договірним зобов'язанням України перед союзниками. Він наголосив, що німецьку сторону цілком влаштовує намір українського уряду вирішити аграрне питання шляхом відчуження великої земельної власності, її парцелярії та викупу селянами [3].

Німецький посол Мумм у доповідній записці канцлеру Гертлінгу пріоритети діяльності гетьманської влади визначив так: "Я закличу новий український уряд негайно провести всеохопну аграрну реформу, а також створити національну українську систему освіти" [1, 176]. Подальша концентрація зусиль гетьмана на цих двох напрямках була значною мірою детермінована установками німецької сторони.

Зберігся досить цікавий і промовистий документ – проект аграрної реформи в Україні, складений посольством Німеччини. Очевидно, підготовчі матеріали до нього були виготовлені німецькими аграрними експертами, зокрема проф. П. Рорбахом. Реалізація цього проекту передбачала досягнення трьох цілей: аграрно-політичної – перерозподіл земельної власності на засадах справедливих і простих; фінансово-політичної – надати Українській Державі багаті грошові засоби; зосереджені в руках селян величезні платіжні знаки повернути до загального обігу. З німецькою педантичністю документ регламентував здійснення заходів у наступних головних напрямках:

- придбання землі мало проводитися шляхом звичайних нотаріальних дій;
- селяни отримують землю за пільговими цінами, які в конкретних умовах встановлюються урядом;
- оплата за землю має вноситися в державні каси, підпорядковані Міністерству фінансів;

-з цих коштів мали отримувати компенсацію власники землі (чверть грішми, решта облигаціями Земельного банку);

-цей же банк мав надавати селянам кредити для набуття земельних ділянок;

-отримані від продажу землі кошти уряд мав використати для поліпшення сільськогосподарського і культурного благополуччя країни (меліорація, шляхи сполучення, школи, лікарні);

-частина коштів цього фонду мала піти на врегулювання валютних відносин з Центральними державами [4, 171-172].

Такий розлогий виклад положень цього витвору німецької аграрної думки виправданий з точки зору подальшого висвітлення реалізації українським урядом земельної реформи – однієї з фундаментальних підвалин життєздатності гетьманату як державного утворення. Необхідно це й для з'ясування самодостатності гетьманського режиму у розв'язанні цієї проблеми.

Гетьман був переконаний, що для проведення дійсно ефективною земельної реформи були непридатні як "демагогічні прийоми лівих партій", так й не поступливість "наших російських і польських панів". Він вважав, що потрібно було йти шляхом компромісу, в основі якого слід покласти такі положення: "Передача всієї землі, крім цукрових плантацій, лісів, землі, необхідної для кінських заводів, насінневих господарств. Передачу за плату. Безоплатна передача не має в даному випадку ніяких серйозних підстав і просто надзвичайно шкідлива. Уплата селянських грошей за придбану ними землю, врешті примусить їх пустити ці гроші в обіг, що значно полегшить уряд, даючи йому можливість значно скоротити друк нових знаків. Передача землі не безземельним, а малоземельним селянам. В цьому відношенні треба мати на меті ціль – держава, а не жалюгідну сентиментальність. Тільки земля, передана малоземельному селянству (у тексті помилково "безземельному" – авт.), може допомогти відразу справі, легко поставити його на тверді ноги. Водночас з аграрними питаннями передачі землі необхідно, по-моєму, було провести низку реформ у промисловості, в шкільній системі і обов'язково продовжити справу Столипіна, в сенсі виділення селян на хутори і знищення черезсмузжя" [2, 285-286].

Принципові засади аграрної політики були сформульовані вже в згаданій Грамоті гетьмана. Право приватної власності "як фундаменту культури і цивілізації" відновлювалося в повній мірі, а всі розпорядження українського і тимчасового урядів скасовувалися. Зрозуміло, що відмінявся й закон Центральної Ради про соціалізацію землі. Перший гетьманський акт дозволяв вільний продаж-купівлю землі. Містилося в ньому й концептуальне положення майбутньої земельної реформи про "відчуження земель по дійсній їх вартості від великих власників для наділення земельними участками малоземельних хліборобів" [5].

У поглядах П. Скоропадського на основні принципи земельної реформи чітко простежуються кілька каналів впливу. По-перше, це столипінська реформа, палким прибічником якої він був. Вірогідно, саме під її впливом погляди великого землевласника еволюціонували у бік доцільності фермерського господарювання. Пізніше він стверджував: "Я також

прибічник дрібних господарств, особливо на Україні, і неодноразово казав, що мій кінцевий ідеал був – бачити Україну, вкрити одними лише дрібними, високопродуктивними, приватними господарствами..." [2, 137].

По-друге, це програмна платформа Української народної громади, лідером якої був П. Скоропадський. Саме у цьому документі викристалізовано ліберально-консервативне бачення шляхів розв'язання земельного питання. Не випадково, що такі фундаментальні положення програми УНГ, як право приватної власності, купівлі-продажу землі, відчуження земель від великих власників для наділення хліборобів, майже дослівно ввійшли до Грамоти гетьмана від 29 квітня [6, 203-210]. По-третє, це позиція Української демократично-хліборобської партії, котра також відстоювала ліквідацію великого землеволодіння і наділення селян землею за купів. П. Скоропадський розглядав УДХП як "надзвичайно корисну" не тільки через тотальність поглядів на земельну реформу, але й протипагу Союзу земельних власників, який твердо обстоював непорушність поміщицького землеволодіння [2, 137].

По-четверте, гетьман мав враховувати настанови, висунуті німецьким командуванням. Вирішення земельного питання німці вбачали у відновленні приватної власності та сплаті селянами вартості отриманої землі. Крім того, вони вважали за можливе залишити більші земельні господарства для збереження продуктивності сільського господарства. Як бачимо, ці вимоги в основному збігалися з реформаторськими намірами гетьмана [7, 24].

І, нарешті, позицією українських соціалістичних партій можна було знехтувати, оскільки над ними ще тяжіла важка спадщина невдалого експерименту соціалізації. А їхня добровільно-вимушена неучасть в уряді обіцяла відносно безконфліктний шлях ухвали актів нового земельного законодавства.

П. Скоропадський добре розумів, що земельна реформа не тільки стрижень аграрної політики, але й домінуючий чинник стабільності державного ладу, спокою в краї, відносин з німецьким командуванням. Реформу земельних відносин він кваліфікував як "корінне питання нашої політики". Хоч вже пізніше, аналізуючи причини власних невдач, висловився з цього приводу більш емоційно: "Це прокляте земельне питання" [2, 208, 283].

Підготовка і проведення земельної реформи покладалася на міністерство земельних справ. Постать міністра ставала ключовою в здійсненні цього надзвичайно важливого і масштабного проекту. П. Скоропадський у спогадах наголошував, що призначення міністра земельних справ було особистим вибором голови Ради міністрів Ф. Лизогуба. На цю посаду він рекомендував В. Колокольцева – ученого агронома, харківського земського діяча, людину чудової репутації. Гетьман відзначав, що він не мав глибоких українських переконань, не володів державною мовою, але був твердим у намірах провести розумну аграрну реформу [2, 150, 169, 170].

В. Колокольцев був затверджений на посаді міністра 10 травня 1918 р. [5]. Апарат міністерства, в якому переважали українські есери, зустрів нового керівника активною обструкцією. Конфліктна ситуація набула розголосу, страйк службовців

мінземсправ підтримали працівники деяких міністерств. Проти В. Колокольцева розгорнули кампанію українські соціалістичні газети. Зокрема, "Нова Рада" назвала його "харківським обрусителем самостійником" [8]. Становище в міністерстві стало предметом розгляду в Раді міністрів. 29 травня уряд підтримав пропозицію В. Колокольцева про звільнення усіх страйкарів без вихідної допомоги і права повернення до міністерства [9, 25зв.].

Таке становище негативно позначилось на початковому стані розробки законодавчої бази земельної реформи. За свідченнями П. Скоропадського, для обґрунтування законопроектів з земельного питання потрібні були відповідні статистичні дані, а міністерство їх не мало, що спричинило затяжку реформи [2, 202].

10 травня була оприлюднена урядова декларація, покликана дати відповідь на хвилю звинувачень нової влади у державному перевороті, встановленні авторитарного режиму, обмеженні прав і свобод. Серед інших уряд був змушений спростовувати й закиди у служінні інтересам великих землевласників та ігноруванні потреб селянства. У заяві відзначалося, що Рада міністрів уже приступила до земельної реформи, яка має забезпечити землею мало- та безземельних селян: "Правительство не зупиниться ні перед якими жертвами аби утворити на Україні селянство здорове, забезпечене землею, здатне піднести до найвищої міри її добробут". Документ містив запевнення, що землі власників будуть викуплені державою та передані "по необтяжливій ціні потребуючим хліборобам" [5].

Незважаючи на складнощі початкового періоду діяльності міністерства земельних справ, воно стало базою функціонування урядової комісії по виробленню проектів земельної реформи. Комісію очолював В. Колокольцев, до неї входили урядовці, учені-аграрії, представники політичних партій. Координація цієї складної роботи покладалася на заступника міністра В. Брунста. Одночасно велася розробка низки законодавчих актів, які у своїй сукупності мали скласти правову базу кардинальних перетворень у сфері земельних відносин.

Готуючи земельну реформу, Рада міністрів змушена була узгоджувати її з невідкладними заходами сільськогосподарської практики, обумовленої докорінною зміною приватно-власницьких відносин, продовольчими зобов'язаннями перед союзниками, поміщицько-селянським антагонізмом тощо. Насамперед необхідно було реагувати на виданий ще 6 квітня наказ фельдмаршала Г. Ейхгорна про проведення весняних польових робіт, за якими урожай з засіяних площ мав належати сівачеві. Спеціальна комісія розробила законопроект про право на врожай 1918 р. [10, 22-24]. У кінці травня він був винесений на розгляд уряду, де викликав жваву дискусію. Гостро реагували на проект цього закону і власники землі.

Зокрема, з'їзд хліборобів-власників висунув до уряду вимогу, щоб жоден з законопроектів щодо землеволодіння і землекористування не розглядався без їхньої участі. Попереджуючи, що в іншому випадку це потягне "за собою найнебезпечніші наслідки" [10, 17-17зв.]. Наказ Г. Ейхгорна вони тлумачили як такий, що стосується виключно земель, засіяних на підставі постанов земельних комітетів. З'їзд також вимагав

відкласти публікацію закону на кілька днів для врахування його поправок. Уряд відхилив цю вимогу і закон, схвалений Радою міністрів, 27 травня був затверджений гетьманом. Він дістав назву "Про право на врожай 1918 року на території Української Держави". Цим актом визначалося, що право на врожай озимини, посіяної восени 1917 р. землевласниками, належить їм, а посіяної на орендованих землях – орендарям. Щодо врожаю яровини, посіяної весною 1918 р., то він належить засівачам (як й передбачалося наказом Г. Ейхгорна). Однак останні ставилися в досить жорсткі умови: повернути власникам земель всі господарські витрати, зроблені після жнив 1918 р., а також сплатити всі державні, земські податки та інші платежі. Щодо цукрових буряків, то при неякісній сівбі, проведеній невластниками земель, останні повинні були пересіяти і повернути хазяям земель. Законом передбачалося, що всі спірні питання будуть розглядатися окремими комісіями, призначеними міністром земельних справ. Цілком зрозуміло, що спрямованість цього документа визначалася такими фундаментальними чинниками, як пріоритет приватної власності, зобов'язання перед союзниками, диктат з боку землевласників тощо.

Рада міністрів у травні почала розгляд надзвичайно важливого в контексті земельної реформи тимчасового закону про порядок набування і позбавлення земель на території Української Держави [10, 13]. Кожному власникові земель надавалося право їх продажу, а Державний земельний банк міг купувати їх без обмеження. Цей закон визначився у такому принциповому питанні, як норма земельного наділу. Кожна фізична і юридична особа могла купити не більше 25 десятин землі. Придбані понад цю норму площі безоплатно відчужувалися на користь казни. Перевищення цього обсягу землі дозволялося лише мінземсправ для громадських, промислових, культурних цілей. Це ж стосувалося й лісних угідь. Контроль у справі купівлі-продажу землі покладался на губернські та повітові земельні комісії. Законопроект пройшов тривалий шлях доопрацювання і був затверджений 14 червня 1918 р. під назвою "Про право продажу та купівлі землі поза міськими оселями" [11].

Цей закон визначив лише одну, хоч виключно важливу позицію майбутньої реформи – норму землеволодіння до 25 десятин. Сам по собі цей акт виявився функціонально недієздатним, оскільки ще не були вироблені механізми його реалізації. Залишалися неврегульованими способи переходу землі від власників до Державного земельного банку, ступінь імперативності відчуження землі, максимальні розміри так званих культурних господарств (цукрових, насінневих, конезаводів, вівчарських та інших). Не були вирішені й такі суттєві питання, як ціни на землю, процедура торгів, їх публічність, підконтрольність тощо. Рада міністрів намагалася розв'язати й питання про належність удільних земель. Ф. Лизогуб запропонував передати їх у державну власність, але уряд його не підтримав. Як тимчасовий компромісний варіант, ухвалили підпорядкувати колишнє Управління удільним округом міністерству земельних справ [10, 35-35зв.].

Від темпів підготовки та якості комплексу цих законопроектів залежала доля земельної реформи. Хоч від початку її розроблення гальмувалося

різновекторними устремліннями головних її творців та опонентів: гетьмансько-урядового блоку; Союзу земельних власників і Протофісу; українських політичних партій; селянського спротиву. До того ж доводилося зважати на позицію німецької сторони, яка задекларувала повну підтримку земельної реформи і водночас була зацікавлена в збереженні деякий час існуючого стану, боячись зриву поставок збіжжя. Всі ці сили закладали живильне середовище гострого конфлікту інтересів, які не вдалося гармонізувати й до падіння гетьманату.

Намагання прискорити ухвалу аграрного законодавства, пристосувати його до поточних потреб негативно позначалося на якості прийнятих актів. Наприклад, у законі про право на врожай 1918 р. не було врегульовано питання щодо сировини для цукрових заводів. Рада міністрів змушена була ухвалити окремий закон, який однозначно визначив, що врожай буряків, вирощених на землях заводів чи орендованих, незалежно від умов посіву, є власністю заводу. Засівачі зобов'язувалися передати врожай заводові чи зібрати і поставити буряки за певну оплату [11]. Як бачимо, закон був цілком на боці цукрозаводчиків. Його положення обумовлювалися необхідністю отримати сировину, виробити цукор, виконати поставки до Німеччини, забезпечити власні потреби держави, підтримати традиційний експорт. До того ж це відповідало намірам гетьмана забезпечити в структурі аграрного сектора статус цукрових заводів як культурних господарств.

Прийняття закону від 14 червня про право на врожай показало не тільки необхідність цілої низки суміжних правових актів, але й гостру потребу створення розгалуженої управлінської вертикалі, яка б змогла забезпечити на всіх рівнях реалізацію земельної реформи. 24 червня мінземсправ внесло до Ради міністрів законопроект про утворення губернських і повітових земельно-ліквідаційних комісій [10, 61]. Але він був визнаний недосконалим і відправлений на допрацювання. В кінцевій редакції закон був ухвалений урядом 6 липня. Фактично цей акт надавав поміщикам правове підґрунтя на відшкодування збитків, завданих селянами. Встановлювався піврічний термін задоволення вимог землевласників, а головне дозволялися приблизні підрахунки їхніх втрат. Ця норма закону фактично унеможливила в 1918 р. ведення операцій із продажу землі поміщиків, а відтак і відсувала реалізацію аграрної реформи.

Одночасно велося розроблення й законопроекту про губернські та повітові земельні комісії. 15 липня закон "Про утворення земельних комісій та відновлення чинності "Положення о землеустройстве (1912 г.)" був затверджений гетьманом [12]. Голову губернської земкомісії затверджував міністр земельних справ, крім цього до кожної комісії міністерство делегувало двох своїх представників. Керівник повітової земкомісії також стверджувався міністром. У цей час були розроблені положення про землеустрій, про селянське землеволодіння та землекористування.

Низка законів з аграрних питань мала надзвичайний характер. Усвідомлюючи можливі наслідки від неотримання врожаю для внутрішнього становища держави і для взаємин з німцями, Рада міністрів у середині липня ухвалила закон "Про передачу хліба врожаю 1918 року в розпорядження

держави". В засіки держави мав поступити весь тогорічний урожай за винятком харчування і господарських потреб, які мало визначити міністерство продовольства. Передбачалося, що у тих, хто ухилитиметься від передачі врожаю державі, збіжжя буде реквізовано з 30 % знижкою в ціні [12].

Надзвичайно важко вирішувалося таке стрижневе питання, як встановлення твердих цін на хліб. З цього приводу гостра полеміка велася у міністерствах і в самому уряді. Врешті було ухвалено введення хлібної монополії, мінпрод отримав право реквізиції хліба, на період з 1 серпня по 1 грудня встановлювалися тверді ціни на зерно та хлібовироби з подальшим зниженням на 25 %. Такі абсолютно неринкові підходи викликали неприйняття з боку деяких міністрів. Зокрема, І. Кістяковський і Б. Бутенко подали свої особні гадки. Їхніми зусиллями було вилучено з законопроекту положення про хлібну повинність [9, 140-142зв.].

П. Скоропадський наголошував, що закон про хлібну монополію був прийнятий виключно під тиском німецьких представників в Україні. Він вважав це однією з корінних помилок німців у їх прагненні будь-якою ціною отримати 60 млн. пудів хліба. Врешті-решт німці більше хліба не отримали, але "надзвичайно налаштовували проти себе селянство і весь поміщицький клас" [2, 290]. З іншого боку, це яскраве свідчення високого ступеня залежності гетьманського уряду від волі вищого німецького командування.

Якщо абстрагуватися від втілення в життя ухвалених законів, то діяльність урядової комісії з підготовки земельної реформи під керівництвом міністра В. Колокольцева можна вважати досить активною і плідною. Міністерство було явним рекордсменом по кількості наданих законопроектів. Його зусиллями поволі заповнювали лакуни на правовому полі майбутньої земельної реформи. Зокрема, у серпні на розгляд уряду були внесені законопроекти про врегулювання відносин між власниками й орендарями за угодами на замське нерухоме майно сільськогосподарського призначення, про принципи укладення договорів найму цього майна у випадку продажу його Державному земельному банку тощо.

Аналіз тогочасної ситуації в аграрній сфері Української Держави переконливо доводить, що окремі законодавчі напрацювання суттєво не впливали на зміну земельних відносин в руслі запланованої реформи. Концептуальне положення про примат права приватної власності, проголошене гетьманом, набуло в сфері земельних відносин потужного прискорення і вилилося в динамічні процеси реставрації поміщицької власності. Більше того, частина законопроектів об'єктивно слугувала поглибленню цих процесів, носила антиселянський характер. Зокрема, земельно-ліквідаційні комісії, що задумувалися як арбітражні структури в спорах між землевласниками і селянами, фактично перетворилися в руки губернських і повітових старост, місцевих поміщиків на інструмент прикриття репресивних методів "відшкодувальних" акцій місцевих землевласників.

Протягом травня-червня ця антиселянська практика з боку поміщцтва набрала шалених обертів та інспірувала зворотну реакцію українського селянства, що вилилася в масовий спротив, широкий

повстансько-партизанський рух, спрямований не тільки проти поміщиків, німецько-австрійських окупантів, але й державної влади, уособлюваної гетьманом.

Здійснивши переворот під гаслами припинення в країні анархії, наведення порядку і спокою, гетьман та уряд у перші місяці свого правління виявилися неспроможними подолати як поміщицьку вакханалію, так і селянські виступи навіть при сприянні німецьких та австрійських військ. Адже ті стали додатковим подразником селянського опору.

Втручання німецьких військ у конфлікт між селянами і землевласниками на боці останніх, участь у примусовому поверненні поміщицького майна, роззброєнні селян, придушенні їхніх виступів, введення військово-польових судів різко налаштувало українське селянство проти окупантів. До того ж залишилося сприйняття "германця" як ворога, у боротьбі проти якого загинули тисячі українських селян, залишивши вдов та сиріт.

4 липня Рада міністрів змушена була ухвалити закон "Про тимчасові заходи боротьби з дезорганізацією сільського господарства". Цей документ був спробою обмежити каральні заходи місцевої адміністрації щодо селянства. За порушення постанов губернських земельних комісій – не більше штрафу у 50 крб. або 6 місяців ув'язнення. Навмисне псування посівів або зерна не могло каратися більше, ніж одним роком тюрми чи роком примусових робіт [9, 84]. Як бачимо, уряд намагався стримувати губернських старост та земельні комісії у їх намаганні взяти реванш над селянством на користь поміщиків. Проте дія цього закону була малоефективною, репресивні заходи проти селянства продовжувалися. У серпні міністр внутрішніх справ І. Кістяковський надіслав губернським старостам обіжник, спрямований на припинення каральних акцій поміщиків з метою повернення збитків, завданих селянським грабунками доби Центральної Ради та тимчасового більшовицького правління. В документі зазначалося: "У багатьох місцевостях все й ще досі проводять свою діяльність удержувані на приватні кошти карательні загони, які чинять гвалтовні речі. Вважаю за необхідне спинити таку діяльність карательних загонів, бо вони без потреби тільки драгують людність" [13].

Аналізуючи причини падіння Української Держави, П. Скоропадський самокритично визнавав ці прорахунки у внутрішній політиці. Він наголошував, що поміщики "хотіли не тільки до копійки отримати за все, що було у них взято або знищено під час аграрних безпорядків, але, на жаль, серед них були і нерідко випадки, коли вони суми своїх збитків дуже перебільшували" [2, 183]. Шкода, що гетьман у своїх розмірковуваннях не дійшов до визнання створеної саме урядом правової бази тих неконтрольованих відшкодувань та їх ролі в підриві ще нетривкого державного ладу. З запізненням і малоефективною був задіяний такий ключовий інструмент земельного перерозподілу, як Державний земельний банк. Лише 26 липня на засіданні Ради міністрів почалося обговорення його статуту. Розгляд вівся постатейно і супроводжувався жвавою дискусією. Особливої гостроти набуло питання про спостережну раду банку. Її склад свідчить про суттєву перевагу поміщицьких сил. Союз земельних власників мав

3 мандати, а мінземсправ лише два [9, 113зв.]. Прикметно, що було ухвалено рішення не включати до ради банку представника місцевих земств. Доопрацювання статуту затяглося і він був затверджений лише через місяць – 23 серпня, а опублікований у "Державному віснику" 14 вересня [14].

Для розгортання діяльності банку з Державної скарбниці асигнували досить скромну суму, як для таких потреб, у 50 млн. крб. Для порівняння зазначимо, що на обслуговування цукрової монополії у липні уряд виділив 278 млн. крб. До банку переходило рухоме і нерухоме майно київських відділень всеросійських дворянського і селянського поземельного банків. На жаль, Державний земельний банк успадкував їх чималі боргові зобов'язання. До його коштів входили й суми від реалізації свідоцтв, надання кредитів, позик тощо. Головне статутне завдання банку цілком збіглося з цілями земельної реформи – "утворення тривалих, дрібних господарств та піднесення сільського господарства". Головою спостережної ради був затверджений М. Антонов, а керуючим банком – Р. Будберг [15].

Повільна підготовка земельної реформи викликала занепокоєння й у колах ліберальної інтелігенції, яка розділяла думку про доцільність її проведення. Зокрема, у кінці серпня відомий український громадський діяч, знавець аграрної справи Є. Чикаленко виступив у газеті "Нова Рада" із статтею "До земельного питання" [16; 17, 110]. Він позитивно оцінив законодавче обмеження норми земельного володіння 25 десятинами, що унеможливило появу нових латифундистів. Одночасно він з тривогою констатував, що уряд "не робить ніяких заходів, щоб існуючі вже великоземельні маєтки швидко розпродувалися і переходили в руки хліборобів". Одну з причин такого становища автор статті вбачав у саботажі "впливових людей". Розуміючи, що гетьман не піде на непопулярні заходи щодо великих землевласників, Є. Чикаленко пропонував активно задіяти економічні механізми: збільшити норму земельного володіння, диференціювавши її в межах 50 – 150 десятин для центральних губерній і в степовій зоні до 250 десятин. Решту ж земель обкласти жорстким податком, стимулюючи власників до їх продажу. На наш погляд, влітку 1918 р. гетьман недооцінював силу впливу Союзу земельних власників та Протофісу на членів Ради міністрів, в тому числі й з питань підготовки земельної реформи. На відміну від Є. Чикаленка він не вважав їх "впливовими людьми". У "Спогадах" П. Скоропадський зауважує, що вони були далеко не такою серйозною силою, хоч намагалися примусити гетьмана вести їхню політику [2, 208-209]. Стурбованість відсутністю реального просування земельної реформи висловлювали й інші українські діячі. Зокрема, один з лідерів Української демократично-хліборобської партії В. Шемет переконував П. Скоропадського у необхідності якнайшвидшого передавання великоземельних маєтків від російських і польських поміщиків до рук українських селян, що зміцнить прошарок дрібної української буржуазії і складе соціальну базу гетьманського уряду. П. Скоропадський погоджувався з доказами

В. Шемета і навіть розпорядився включити його до складу урядової комісії з розробки проекту земельної реформи, але того довгий час не запрошували на її засідання [17, 109].

Реформування сільського господарства в Україні перебувало постійно в полі зору німецького командування. Насамперед йшлося про реальні можливості вивозу продовольства та сировини. Важливо це також і з огляду на врегулювання становища в українському селі. Адже окупаційним військам доводилося все більше втягуватися в місцеві конфлікти, як правило, на боці земельних власників, виносити вирoki військово-польових судів щодо українських селян.

Німецькі фахівці з українських справ – О. Гецш, П. Порбах, Г. Оксборн та інші вміщували в німецькій пресі спеціальні статті, присвячені аналізу помилок Центральної Ради в аграрному питанні, намірів гетьмана провести розумну земельну реформу, становищу українського селянства. Зокрема, проф. П. Порбах вмістив 30 липня у газеті "Warschauer Zeitung" ґрунтовну статтю "Українське селянство". Він наголошував, що Україна є селянським краєм і це має брати до уваги кожен, хто бажає будувати українську державу. Проти 25 млн. селян стоїть невеличка вища верства власників землі московської або польської орієнтації. І будь-хто з правителів України вдержиться при владі, коли опиратиметься на широкі селянські маси. На його думку, нинішній український уряд може утриматися довше лише за умови залучення на свій бік селян земельною реформою. Учений закликав німецьку владу підтримати українських селян, а не поміщиків.

Деякі газети досить відверто писали про політику Німеччини щодо України. Так, "Berliner Lokal Anzeiger" наводила слова віце-канцлера Пайера з приводу перевороту в Україні: "Головним завданням німецького уряду є закріпити порядок на Україні, а також зробити можливим виконання договору щодо поставок збіжжя для Німеччини і союзних з нею держав" [18]. Газета "Berliner Tageblatt" цитувала підсекретаря уряду Брауна про те, що "пружиною всіх дій на Україні є німецький інтерес, а все інше річ другорядна" [19]. Це впливало вже з факту самої окупації України та з кінцевої цілі німців – видобути з краю якнайбільше хліба.

Німецькі газети опублікували розмову кореспондента "Reichs-Post" з гетьманом на початку червня, виклавши його погляди на розв'язання земельного питання: перехід великих маєтностей в руки селян за державну ціну через посередництво держави, котра дасть відшкодування земельним власникам. Ціллю цих перетворень гетьман вважав заснування здорового, консервативного селянського стану [20].

Берлінський професор О. Гецш констатував, що й у середині серпня 1918 р. гетьманському урядові не вдалося зрушити аграрну реформу і це є найглибшою основою опозиції гетьманові, яку не можна недооцінювати [21]. Газета "Ukrainische Blätter" передову статтю цілком присвятила становищу українського селянства на Поділлі та Волині. "Інакше як пеклом не можна назвати такі факти, що польські поміщики, щоб відшкодувати

збитки, заподіяні більшовиками, спираючись на військову силу, накладають на селян контрибуцію в 250 тис. крб. за шкоду в 10 тис. крб." – наголошує автор статті [22].

Австрійський посол Й. Форгач також уважно відслідковував хід земельної реформи в Україні. 5 вересня він склав для МЗС ґрунтовну аналітичну записку з цього питання. Висновок дипломата був зовсім не оптимістичний: "аграрна реформа знаходиться ще у своїй первісній стадії, а цілий ряд питань, пов'язаних з нею, потребує ще юридичного оформлення, практичне проведення їх навіть й не почато". Й. Форгач вважав, що головною перешкодою є нездатність уряду розв'язати проблему примусового відчуження земель великих поміщиків, які досі "зуміли міцно утримати свою власність, всупереч усім стремлінням до реформи". На його думку, уряд не може емансипуватися від впливу великих поміщиків саме у вирішальному питанні про відчуження.

Цікавими є й спостереження за роботою земельної комісії. Більшість її членів висловилися за можливість примусового відчуження поміщицької землі, однак противники шляхом поправок домоглися того, що в підсумковій резолюції від принципів відчуження майже нічого не залишилося [4, 304-305].

У кінці серпня до України приїхав М. Зерінг – професор Берлінського університету, відомий німецький економіст, визнаний авторитет в галузі земельної справи та колонізаційних процесів. Формально його місія у Києві зводилася до організації курсів для німецьких офіцерів. Однак, з огляду на його вхожість до імператорського двору, мав зібрати інформацію про становище в Україні напередодні офіційного візиту гетьмана до Німеччини, зокрема й в аграрній сфері.

Пізніше П. Скоропадський згадував, що під час зустрічі з імператором Вільгельмом той шкодував, що в Росії не були проведені реформи, особливо аграрна. На що гетьман відповів: "у нас на Україні повним ходом ведеться розробка аграрної реформи" [2, 276]. Оптимістично оцінював хід земельної реформи в Україні й голова Ради міністрів Ф. Лизогуб, який здійснив поїздку до Німеччини у серпні місяці. Міністр внутрішніх справ І. Кістяковський на нараді з губернськими старостами також запевняв, що реформа ведеться цілком планово і впевнено. Хоч він був добре проінформований про справжнє становище в українському селі.

Водночас головний промотор земельної реформи міністр В. Колокольцев висловлювався більш стримано щодо її перспектив. Він розумів, що ніхто не наважиться на примусове відібрання землі у поміщиків, а відтак й швидке завершення реформи не можливе. Восени стало очевидним, що й сам міністр вже є гальмом реформи. Його бачення перспектив її проведення не відповідали ні поглядам гетьмана, ні сподіванням німецького командування. Під тиском Всеукраїнського союзу земельних власників та Протофісу він був нездатним на рішучі дії, стверджував, що земельні відносини врегулюються через вільний продаж землі [23].

Після відставки В. Колокольцева з посади міністра ліва преса звинуватила його в стримуванні земельної реформи, у намаганні "захистити права

великих земельних власників, а селянам віддати клинці, одрізки поміщицьких земель" [24]. На наш погляд, це були не зовсім обґрунтовані закиди. В. Колокольцев при відсутності релігійного українського патріотизму все ж був добрим фахівцем і послідовно відстоював основні засади земельної реформи. Керована ним урядова комісія встигла чимало зробити у справі її підготовки. Проте на якомусь етапі міністр, не бачачи політичної волі гетьмана і уряду зламати опір великих землевласників, й сам зневірився у можливість динамічного проведення аграрних перетворень в Україні. П. Скоропадський вважав, що заради справедливості справжнім автором проекту земельної реформи треба вважати В. Колокольцева, а не В. Леонтовича, хоч тому й прийшлося представляти документ на розгляд уряду [2, 282-283].

Восени 1918 р. стало очевидним, що земельні власники за умов вільного продажу землі позбуватися її не мають наміру. Все більших розмахів набувала задача землі в оренду. В період жовтневої урядової кризи директор Українського телеграфного агентства Д. Донцов занотував у щоденнику: "З земельних банків нічого не виходить. Ніхто нічого не продає й не купує. А коли й продають, то великі власники великим. Форма продажі – закладна" [25, 111].

Слід відзначити, що цей гальмівний фактор проведення земельної реформи не залишився поза увагою німецької сторони, ще в середині серпня вони вимагали від уряду створення окремої комісії за їх участю для розв'язання проблеми відносин земельних власників і орендарів. А коли такий законопроект був підготовлений, то В. Гренер особисто звернувся до уряду з листом незгоди. Рада міністрів ухвалила просити гетьмана вказати німецькому командуванню на неприпустимість втручання в законотворчу практику уряду [9, 176].

Документальні матеріали і спогади П. Скоропадського дозволяють зробити висновок, що гетьман лише у жовтні після відставки уряду усвідомив усю небезпеку подальшого затягування земельної реформи. Він активно почав займатися питаннями її розробки, провів ряд зустрічей з представниками політичних партій. Міністерство земельних справ підготувало порівняльні статистичні дані про кількість землі на душу населення в Україні, Росії та інших країнах. Цифрові викладки ще більше ствердили його в думці про обмеженість земельних ресурсів в Україні і можливість забезпечення землею лише малоземельних селян [2, 285-286].

Гетьман розпорядився сформулювати представницьку комісію з питань земельної реформи під його керівництвом. 11 листопада новий міністр земельних справ В. Леонтович вніс на розгляд уряду проект положення про особливу нараду по земельній реформі [26, 38зв., 51, 53, 62]. Склад комісії був досить численним і розмаїтим. До неї входили представники гетьмана, уряду, міністерств і відомств, спілок, учені, аграрії-практики. Зокрема, гетьмана представляли Ф. Лизогуб (після відставки) та В. Подпалев. До комісії входили близько 50 вчених. Склад її постійно поновлювався. Майже на кожному засіданні Ради міністрів йшлося про формування особливої наради [26, 53-62]. Після проголошення гетьманом федеративної грамоти із складу комісії вийшла група

В. Шемета, який заявив, що проведення реформи можливо лише в незалежній Україні.

18 листопада один з членів попередньої урядової комісії, заступник міністра земельних справ В. Брунст запропонував на засіданні уряду розглянути результати її роботи. Однак ця пропозиція була відхилена з огляду на вимоги гетьмана сформувати велику особливу нараду з питань земельної реформи [26, 51].

Перше її засідання було призначено на суботу 23 листопада. Проте стрімкий перебіг внутрішньополітичних подій, невизначеність міжнародного становища України не сприяли налагодженню роботи нової комісії. Формування її складу не було завершено. Делегати українських організацій виходили з її складу. Представники поміщиків у комісії фактично саботували роботу, сподіваючись на швидкий прихід військ Антанти, які поховують ідею самої реформи [27, 76].

Оцінюючи спроби проведення земельної реформи в добу Української Держави, П. Скоропадський стверджував: "Ніколи ще аграрне питання не було так близько до свого розумного вирішення, як у листопаді 1918 року на Україні" [2, 287]. Відомий український фінансист і урядовець Х. Лебідь-Юрчик також вважав цей законопроект найбільш прогресивним на той час, порівнюючи його з новозеландським [28, 135-136].

Ці висновки та оцінки, неодноразово також повторені у працях сучасних прихильників останнього українського гетьмана, слід сприймати лише а ргіогі. Якщо перефразувати слова П. Скоропадського, то Господь не дав йому сили і часу здійснити задумане, в тому числі й земельну реформу. І не останню роль у цьому відіграла іноземна військова присутність.

Фактична окупація українських земель породжувала багатопланову залежність гетьманського уряду від економічних та політичних інтересів держав Четвертного союзу. Вони підтримували ідеологію проведення земельної реформи в Україні. Проте не могли допустити докорінних змін в аграрному секторі, які б поставили під загрозу отримання обумовлених угодами збіжжя та сировини. Тому наміри гетьмана щодо реалізації головної ланки земельної реформи – ліквідації латифундистських володінь стримувалася усвідомленням необхідності виконання взятих економічних зобов'язань перед союзниками. Він був змушений відкласти ці елементи реформи до завершення збирання врожаю, суттєво затягнувши процес аграрних перетворень. Навіть при найсприятливішому перебігу подій впровадження основних положень земельної реформи могло статися не раніше весни 1919 року.

1. Федюшин О. *Украинская революция. 1917 – 1918.* – М., 2007.
2. Скоропадський П. *Спогади.* – Київ – Філадельфія, 1995.
3. *Berliner Lokal Anzeiger.* – 1918. – 5 травня.
4. *Освободительная война украинского народа против неметких оккупантов. Документы и материалы.* – К., 1938.
5. *Державний вісник.* – 1918. – 16 травня.
6. *Герасценко Т. Українська Народна Громада // Вісник Київського державного лінгвістичного університету.* –

2000. – Вип. 4.
7. *Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр.* – Т.2. – К., 2002.
8. *Нова Рада.* – 1918. – 28 травня.
9. *ЦДАВО.* – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.6.
10. *ЦДАВО.* – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.13.
11. *Державний вісник.* – 1918. – 16 червня.
12. *Державний вісник.* – 1918. – 19 липня.
13. *Нова Рада.* – 1918. – 14 серпня.
14. *Державний вісник.* – 1918. – 14 вересня.
15. *Державний вісник.* – 1918. – 21 вересня.
16. *Нова Рада.* – 1918. – 27 серпня.
17. *Чикаленко С. Щоденник.* – Т.2. – К., 2004.
18. *Berliner Lokal Anzeiger.* – 1918. – 5 травня.
19. *Berliner Tageblatt.* – 1918. – 16 травня.
20. *Kolnische Zeitung.* – 1918. – 7 червня.
21. *Українське слово.* – 1918. – 16 серпня.
22. *Українische Blatter.* – 1918. – 25 вересня.
23. *Нова Рада.* – 1918. – 6 вересня.
24. *Нова Рада.* – 1918. – 16 жовтня.
25. *Донцов Д. Рік 1918. Київ.* – К., 2002.
26. *ЦДАВО.* – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.7.
27. *Леонтович В. Зібрання творів.* – К., 2005. – Т.3.
28. *Лебідь-Юрчик Х. Бюджетове право.* – Львів, 1927.

О.М. Любовець

АГРАРНА ПРОГРАМА УРЯДОВИХ ПАРТІЙ ГЕТЬМАНАТУ П.СКОРОПАДСЬКОГО

Соціальною базою гетьманського перевороту П. Скоропадського стали землевласницькі та підприємницькі кола, а також заможне селянство, яке виступало проти аграрної політики Центральної Ради. Саме ці соціальні прошарки українського суспільства позитивно сприйняли зміну влади в країні, вбачаючи гетьмана репрезентантом своїх інтересів і сподіваючись на те, що новостворена Українська держава стане захисником і гарантом забезпечення цих інтересів. У свою чергу й гетьман розглядав ці сили як державну основу й планував спиратися на них при проведенні урядової політики. Саме тому основу всіх його урядів становили члени Всеукраїнського союзу земельних власників та Союзу представників промисловості, торгівлі, фінансів та сільського господарства (Протофіс).

Об'єктивне вивчення історії функціонування цих партій тільки розпочалося вітчизняною історичною наукою. Окремі аспекти діяльності, основи партійних доктрин знайшли відображення в ряді праць сучасних дослідників [1]. Автор статті ставить собі за мету на основі партійних документів та рішень партійних форумів розглянути основні засади аграрних програм Всеукраїнського союзу землевласників та Протофісу, проаналізувати позицію партій щодо шляхів розв'язання земельної проблеми в Україні в період гетьманату П. Скоропадського. Об'єктом дослідження є аграрні програми Всеукраїнського союзу землевласників та Протофісу, предметом – основні положення та складові цих програм.

Власне бачення вирішення аграрного питання Протофіс і Союз землевласників запропонували практично зразу після повалення Центральної Ради. На початку травня, перед установчим з'їздом Протофісу, президія його тимчасового комітету подала гетьманському уряду декларацію, в якій піднімалися основні питання правового та економічного життя країни. У вступній частині